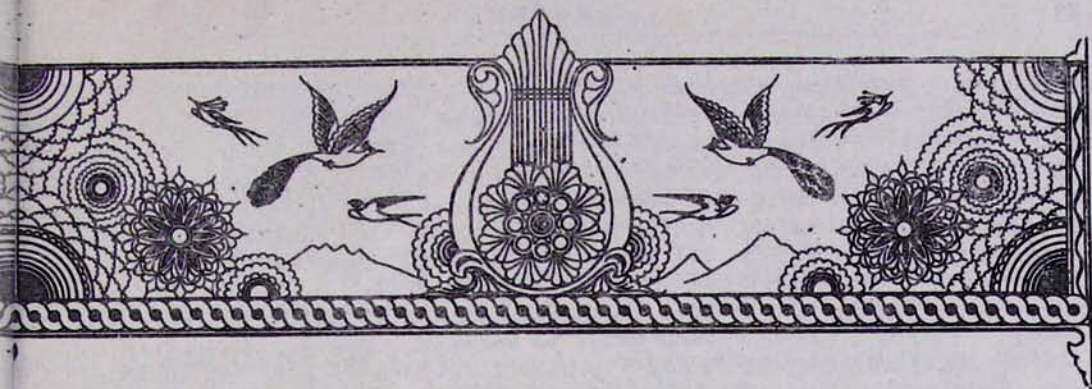

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

VII.— Կոմիտասը մեր կողքին

Նույն այդ օրերուն, իր ամենէն խանդավառ պահը կապերի Պոլիսը: Թոթափած վառուց հուրրիկի գինովութիւնը ու անոր հարգող կրթող պայքարներու թափը, Պոլիսը հանդիման մը թևակոխեր էր:

Աղանային սթափած և վրդով, նոր աշխարհութիւններ, որուն ենթարկւած էր թուրքը աշխարհը հառելով Թուրան, հայ ժողովուրդ սկսեցին էր ինքն ալ մտածել իր գոյութեանը ասին: Հայկական դատը սեղան էր եկեր լնգամ մը ևս, ու հայը գացեր էր նորեն ծննդու եկրոպայի դուռները՝ թուրքին ալիս իտար: Պահը շատ էր դժնդակ, որդիսգի հայ ժողովուրդը շարունակէր տարիներ վատնել ունայն վեճերու մեջ: Համերաշտութեան նոր ալիք մը ման եկավ անոր բոլոր ժամերէն ներս՝ միակ դանգված մը դարձնելու համար դանոնք վտանգին առջև, և միակ ակաւտ՝ հայ ժողովուրդի գոյութեան սիրուն: Ինչ, զոր հայ ժողովուրդը պիտի սարքեր այդ տարին հանուն Սահակ—Մեսրոպին, մեծագուն առիթն էր միացնելու անոր բոլոր ժամերն ու դավանանքները:

Բայց ամենէն առաջ իրարու պետք է տաքային հայ մտավորականները:

Կոմիտաս այդ օրերուն հոգեկան կապ մը դարձավ բոլորիս միջև: Առանց անոր ներկայութեան մեր մեջ, պիտի չլերմանային կարծես մեր հոգիները, ու ցուրտ պիտի մնային դիպի իրար: Դժվար էր, արդարև, եղբայրակցութիւն ստեղծել քաղաքի մը մեջ, ուր անհատական գիծը միշտ զորավոր էր եղեր մարդոց մոտ և դանոնք զրկէր էր հավաքական հուզումներու և հավաքական ճիգերու հնարավորութիւններ. մարդիկ դժվար կ'մոտենային իրարու, ամեն մեկը փորձելով իր պատշանին մեջ աշխատել: Բայց պահեր պետք էր, որ պատահէին, որպեսզի մարդիկ դուրս գային իրենց խեցիկէն,— հասարակաց հոգի պետք էին Պոլիսը բռնկած գտնելու համար պահ մը հասարակաց ճիգերով: Ու դեռ ավելին կար: Պոլիսը հին օրերու Բյուզանդիոնը մնացած էր միշտ, ունայն վեճերու դասական քաղաքը, ուր ամեն վեճ հետքն կ'մնար, կ'մնային փոխադարձ որսն ու ասելութիւններ: Բյուզանդական այդ վեճերը Պոլիսը բորբոքեր էին հուրրիկի առաջին քանի մը տարին, ու հայ կյանքը լեցուցեր թուլնով ու թշնամանքով: Կուսակցական պայքարները, Ազգային երեսի. ժողովի սրահն մեկնած, մտած էին բոլոր խավերը, զրգոնելով հարեանը հարեանի, եղբայրը եղբոր դեմ: Հայ մտավորականութիւնը, կուսակցական այդ կոիւններուն ազդեցութեան

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Ա-ից, Ե-2-է-ից, Ը-Թ-Ժ-ից, 1966 թվականի № Ա-Բ-Գ-ից, Դ-Ե-2-ից, Ը-Թ-Ժ-ից 1967 թվականի № Գ-ից:

տակ, բաժան-բաժան էր եղեր ինքն ալ, ջլատեր, խամբեր և ուժ չունէր իր քննը թոթափելու նուշիսկ աշնպիսի պահու մը, երբոր հայկական դատը իր նոր հունը մտած սիրո և եղբայրութեան, ինչպես և գործակցութեան կկանչէր բոլորը: Անշուշտ բոլոր կուսակցութեանց մեջ ալ կային կրքերն զգլած և կուսակցական վեճերու վրա վերեն նայող մարդիկ, բայց ուժը կապկսեր անոնց կամուրջ նետելու մեկ ափեն մյուսը: Կուսակցական վեճերն բոլորովին վեր ու հայ ժողովուրդի մեծ հուզումներն զատ ուրիշ գրգիռ չճանչըցող մարդիկ պետք էին, որպեսզի օղակ դառնային խորթ եղբայրներու միջև, ու ցըրվէին փոխադարձ քննը:

Կոմիտասի ներկայութեանը մեր մեջ 1912—1913 տարիներուն, մեծապես սատարեց հոգիներու խորը կուտակված թույնը ցրվելուն համար: Եթէ կրցային այդ տարիներուն մերձեցման փորձեր ընել և միևնույն սեղանին շուրջը խմբել գծոված եղբայրակիցներ, բան մը կպարտինք և Կոմիտասին: Սիրո մթնոլորտը իր օճախեն սկսավ, հոն կհավաքվէին այնքան հոծ թիվով հայ գրչի և արվեստի մարդիկ՝ տարբեր-տարբեր հասանքն ու համոզումն, եղբայրանալու սիրո այդ մթնոլորտին մեջ:

Այդ օրերուն էր, որ խումբ մը մտավորականներ գաղափարն հղացանք կազմակերպութեան մը մեր շուրջը համախմբելով հայ գրականութեան և արվեստի նախաձեռնութեամբ տոգորված մարդիկ, առանց հարցնելու անոնց տարբեր դավանանքները: Պահը այլապես ալ բարեղեպ էր: Գրական նոր դեմքեր, որոնք հետո մեկ-մեկ փառք պիտի հանդիսանային մեր գրականութեան մեջ, որպիսին Սիամանթոն, Վարուժանն ու Կոստան Զարյանն էին, Պոլիս էին արդեն այդ պահուն, Պոլիս էր նաև դեռ անտաշ այն գավառացին, որ Օշականը պիտի դառնար հետագային: Կոմիտասն էր, սակայն, որ իր հովանին տվավ մեզ:

Պաշարման վիճակի օրեր էին Պոլսո մեջ, ու արտոնութիւն պետք էր, որպեսզի կարենար բով-բովի գալ մեր «Աստեղատուն»-ը, ինչպես կուզէինք կոչել մեր ծրագրած այդ կազմակերպութեանը:

Ցանկին մեջ, զոր կառավարութեան ներկայացուցիչն էր «Աստեղատուն» հիմնադիր, հետևյալ անունները կային.

Կոմիտաս վարդապետ
Տիկին Զապել Նսայան
Նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան

Նկարիչ Սարգիս Քյուրեճյան
Դանիել Վարուժան
Սիամանթոն
Կոստան Զարյան
Հակոբ Քյուրեճյան
Գեղամ Բարսեղյան
Հրանդ Նազարյանց
Ահարոն
և այս տողերը գրողը

Ցուցակը, զոր կազմեր էինք, չէր ընդգրկեր անշուշտ, օրվան գրչի և արվեստի բոլոր մարդիկը, ոչ ալ մեր գաղափարները կարկառուն դեմքեր էին բոլորն ալ: Նախաձեռնողներուն նպատակն էր եղեր, իրար հասկողները խմբակ մը կազմել գրական շարժում մը սկսելու համար Պոլսո մեջ՝ կարկառուն դեմքերու կարգին առնելով քանի մը համեստներ ալ, որոնք պիտի կրնային ստանձնել գործունաշխատանքներու բեռը: «Աստեղատուն»-ը ոչ հայ գրողներու և արվեստագետներու միութեան պիտի ըլլար ուրեմն, ոչ ալ այլամերձ շրջանակ մը, ինչպես մեր տիտղոսը թերևս ենթադրել տար: Զարմանալի չէր հետևաբար, եթէ մեր ցանկին մեջ ոչ Զոհրապը կերևար, ոչ Զարգարյանը, ոչ Թեքչյանն ու Շանթը, ոչ Սիպիլն ու Նրուսանը, ոչ Կյուրեճյանն ու Դուրյանը, ոչ Զրաբյանն ու Գոլաճյանն, ու դեռ շատ-շատերը, որոնց ալ դիմում պիտի ընէինք գործունեութեան մասին: Իսկ այդ գործունեութեանը ուրիշ բան պիտի չըլլար առաջմ, բայց եթէ հիմը դնել գրականութեան և արվեստի տարեկրքի մը, որ «Աստեղատուն» պիտի հորջորջվէր, գրչի և արվեստի մարդոց հանդիպումներ սարքել հաճախակի, երաժշտական հավաքույթներ ունենալ, ցուցահանդեսներ նախաձեռնել, հրապարակային գրական գատեր ու վեճեր կազմակերպել ի հարկին:

Չուզեցինք մամուլով աղմուկ ընել սկիզբին: Պարսամյանի «Շանթն էր միայն, որ սա քանի մը տողը արձանագրեց. «Կիմանանք, թե մեկ քանի թրքահայ երիտասարդ գրողներ նախաձեռնութեանը ունեցած են Պոլսո մեջ հիմնելու «Աստեղատուն» մը, իբր ժամագրաւայր մեր երիտասարդ ուժերուն՝ բանաստեղծ, նկարիչ, երաժիշտ և այլն: Որքան ալ դեռ սաղմնային վիճակի մեջ ըլլա այդ ծրագիրը, մեր անկեղծ ցանկութեան էր, որ զոնե այս անգամ մարմին գտնէր ան: Հաճույքը պիտի ունենանք մոտ ատենին մեր ընթերցողներուն ներկայացնելու «Աստեղատուն»-ի ծրագիրը»¹⁷:

«Աստեղատուն»-ը մյուս, սակայն, չմնալ: Նիստ մը միայն ունեցանք Կոմիտասի նա-

¹⁷ «Շանթ», 1912 զեկտ. 1/14, թիվ 33:

խազարհուծյան տակ՝ վարուժանի տանը մեջ։ Ժամ մը, երկուք, աղվոր-աղվոր խոսեցանք ու թաղեցինք «Աստեղատուն»-ը, որովհետեւ իմացեր էինք, որ ճիշտ քանի մը օր առաջ խումբ մը ուրիշ գրողներ, որոնց անունը հայ գրականությունը վաղուց է մոռցած, ու լավ կըլլա, որ չհիշեմ ես ալ, հավաքույթ մը ունեցեր էին, իրենք եւս գրական ընկերություն մը սարքելու համար միշտ «Աստեղատուն» տիտղոսին ներքեւ։ Այլուր պատմած եմ մանրամասնությունները ու հարկ չեմ տեսներ անդրադառնալ այստեղ եւս։ Ըսեմ միայն, թե ինչ որ «Աստեղատուն» անունով պիտի ընեինք, շուտով փորձեցինք ընել ուրիշ տիտղոսներու տակ։ Ու մեր բոլոր փորձերուն մեջ մեր կողքին մնաց Կոմիտաս, ու մեր վրա անոր հովանին։

Մեր գործունեությունն սկսանք «Գրական ասուլիս»-ներով։ Ինչ որ հնարավորություն չունեցանք «Աստեղատուն» անունով ընել՝ փորձեցինք ընել ուրիշ ֆիրմայի մը ներքեւ։ Այդ ֆիրման Եսայան Սանուց Միությունն էր, որ Բերայի մեջ միակ միությունն էր այդ պահուն, որուն շուրջ հավաքված էր երկսեռ երիտասարդություն մը, և ուր ղեկավար դեր ունեւր այս տղերքը գրողը եւս։

Երբ 1913-ի գարնան «Գրական ասուլիս»-ները կը նախաձեռնեին, դիւս առաջին խրատաւորներն մեկը Կոմիտաս եղավ։ Բոլորը վախցուցեր էին դիւս, թե հայ գրողները պիտի չընան բով-բովի։ Կոմիտաս, ընդհակառակն, այն կարծիքն ունեւր, որ այնպիսի պահուն մը, երբ հայ ժողովուրդը հոգեկան մերձեցում մը կփորձէ հասարակաց ճակատ կազմելու համար՝ հանուն հայ դատին, հայ մտավորականությունը չի կրնար չմոռնալ իր փորձիկ քնները։

«Գրական ասուլիս»-ներն սկսանք 1913 մարտ 3։ Առաջին մեր ասուլիսը նվիրված էր Շանթի «Հին Աստվածներ»-ուն։ 1909-ին Թիֆլիզի մեջ գրված և Պոլսո մեջ տպված 1912-ին, Կովկասի մեջ բեմադրվելի հետո էր միայն, որ ընդհանուր հետաքրքրության առարկա էր սկսած դառնալ Շանթի այս թատերախաղը՝ գրական դատերու իսկ նյութ հանդիսանալով։ Նման դատի մը նյութ դարձնելու փորձ մըն էր նաև մերը, որ հորդադիլ բազմություն մը համախմբել էր այդ օրը Եսայան վարժարանի սրահին մեջ։

Կոմիտաս մեկն էր գրական սուլն դատին ժյուրիին անդամներն և մեկն եղավ անոնցմե, որոնք Գրիգոր Զոհրապին հետ մեկտեղ, մերժեցին գրական դատի հանդամանք տալ Շանթի թատերախաղին շուրջ արտահայտ-

ված այս թերուզեմ կարծիքներուն, և ստիպեցին մեզ՝ կաղամկերպողներս, որ «Գրական ասուլիս»-ի համեստ տիտղոսով բավականանանք մեր հետագա համախմբություններուն առթիվ, որոնց նյութ պիտի դառնային հետզհետե Գրիգոր Զոհրապ, Դանիել վարուժան, Ռուբեն Զարդարյան, Սիւսանթոն և Հովհաննես Սեթյան, շարք, որ պիտի տեւեր, եթե աննպաստ պայմաններ չկաշկանդեին մեզ հետո։

Սխալ է, թե Կոմիտաս կնախագահեր առհասարակ «Գրական ասուլիս»-ներուն¹⁸։ Ամեն «Գրական ասուլիս»-ի նախագահը կփոխվեր։ Անոնց նախագահեցին, օրինակ, Գ. Խաժակ, Ռ. Զարդարյան, Ե. Օտյան, Ալեքսանդր Փանոսյան, Միլքոն Կյուրճյան։ Կոմիտաս Ռուբեն Զարդարյանի նվիրված ասուլիսին էր, որ նախագահեց, 1913 մայիս 5-ին, և այդ առթիվ արտասանած իր փակման խոսքը դրվատիքն էր գավառին ու անոր ծոցին հասունցած գրչի մշակներուն։ Գավառի հոգեկան զեղեցկություններուն փառաբանությունն ընելի հետո, Կոմիտաս կանդառադառնար Զարդարյանի գրական վաստակին, այդ վաստակին մեջ անգամ մը եւս պանծացնելով գավառը։

«Ռուբեն Զարդարյան, որուն Եսայան Սանուց Միությունը կնվիրե իր շորորդ գրական ասուլիսը, մեկն է հայ գրականության սակավաթիվ դեմքերն, որոնք ճանաչած են գավառը իր բնական և հոգեկան հարստություններով, և իրենց գործը կերտած են այդ հարստություններուն վրա, որոնք ժողովուրդին են։ Զարդարյան, իբր հեղափոխական, իր սիրտը կապած է ժողովուրդին սրտին, և իբր գրագետ իր միտքը կապած է ժողովուրդին մտքին հետ։ Ժողովուրդին գավառն է Զարդարյան։

Ես իր «Ցաղաղույս»-ը դեռ այս տարի կարդացի։ Երբ դայն կարդացի, Զարդարյանը չպատկերացուցի բնավ աչքերուս առջև, այլ ամբողջ ազգ մը, ամբողջ ժողովուրդ մը՝ իր զեղեցկությամբն ու շքեղությամբ։ Այդ մատչանը գրքի մը տպավորություն չէր, որ թողուց վրաս, այլ կյանքի մը՝ իր բաբախումներովն ու իր զգայնությամբը։

«Երբ կթղթատեի իր էջերը, բառեր ու նախադասություններ չէր, որ կպատկերանային աչքիս առջև, այլ կարծես անձանթ էակ մը իմ ձեռքես բռնած կառաջնորդը դիւս անձանթ վայրեր, ղեպի գանձեր բլուրազան ու ղեպի պերճություններ շողշողուն։ Ու երբ Զարդարյանի վրա կխոսեի, կարծես թե ինքը բնավ գոյություն չունի ինձի համար, այլ

¹⁸ Աղավնի Մեսրոպյան՝ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 248։

կյանքը, այլ երկիրը, այլ հայրենիքը, որ այնքան գեղեցկություններ ունի: Իր գործին մեջ ես չտեսա ածականներ, այլ պատկերներ էին ամբողջ աշխարհում, զորս այնքան բանաստեղծներ կփնտրեին ու չէին գտներ, և զորս սակայն գրած է Ջորջարյան, որովհետև զգացած է դանոնը, իրենց բովանդակ գեղեցկությունը մեջ:

«Ահա մարդ մը մեր առջև՝ արժանի ամեն հարգանքի: Մարդ մը, որ գավառի շունչը տվավ մեզի: Շնչենք այդ շունչը, մանավանդ դուք երիտասարդներ, շնչեցեք զայն երիտասարդական շունչով մը, որովհետև ան գավառեն կու գա, մեր հայրենի բնավայրեն, որուն արևը քաղցր է, ջուրը անուշահամ, երկինքը վճիտ և որը կենսատու և պայծառ, և որուն վրա կսավառնի գեղեցկությունը: Շնչենք այդ գեղեցկությունները»¹⁹:

Կոմիտաս զարդն էր նաև թեյասեղաններուն զորս սասայան Սանուց Միությունը կսարքեր ամեն մեկ ասուլիսի հետո, վարժարանի սրահներին մեկուն մեջ: Իրականին մեջ այս հանդիպումները ավելի հաճելի սկսած էին դառնալ, քան բուն ասուլիսները: Անոնք առաջին առիթներն էին Պոլսո հայ մտավորականներուն համար բովերովի գալու, վիճելու և կատակելու, իրարու կենաց խմելու... Թեյի բաժակներով: Կոմիտաս օր մը դիտել կուտար այդ հանդիպումներին մեկուն միջոցին թե հոգին եթե տրամադիր է կրնա գինովնալ և թեյով: Թեքեյան որ միշտ սրամիտ էր և պատրաստաբան՝ ընդմիջեց իսկույն:

— Մինչև Կոմիտասը չերգի, մեր հոգիները գինովնալու տրամադիր չեն...

«Մոկաց Միրզեն» թնդացուց իսկույն սրահը:

Վարուժանին նվիրված ասուլիսին հաջորդող թեյասեղանին էր, որ առիթը ունեցանք Կոմիտասը լսելու արվեստի մասին իր ներքողին մեջ: Սասայան վարժարանի ուսուցիչներ օր. Զապել Նորիկյանի գլխավորությամբ, այդ օրը թամազա առաջարկեք էին Միմոն Զավարյանը: Զավարյան համակիր չէր այս ասուլիսներուն, ինչպես օր մը բացե ի բաց հայասնեց «Ազատամարտ»-ի մեջ տպված իր մեկ կծու հոդվածով այս տողերը գրողին և իր գործակիցներուն դեմ, ստիպելով Շավարշ Միսաքյանը, որ անոնց պաշտպանությունն ստանձնե նույն իսկ «Ազատամարտ»-ի մեջ:

¹⁹ «Գրական ասուլիսներ», Դ, Ռուբեն Զաղարյանի «Ցայգալույս»-ը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 37—38 (Կոմիտասի փակման խոսքը նոթագրված է այս տողիս զրոգին կողմ, որ կիմարագրեր ամեն մեկ գրական ասուլիսի հետո լույս տեսնող գրքուկը, սակայն Կոմիտաս տպվելի առաջ տեսած է զայն):

Զավարյան իր թամազայությունն օգտվեցավ գրողներու այս հավաքություն մեջ գրողները խժեթելու համար, իր խժեթանքը ուղղելով, սակայն, առավելապես անոնց դեմ, որոնք «արվեստը արվեստին համար» կընեն: Ու իր թամազական պատգամը վերջացուց ջերմ դրվատիքով Թուլսթոյին, որ ժողովուրդին բարիքը միայն կմտածե իր ստեղծագործությունաց մեջ և որուն պետք է հետևին ուրեմն բոլորը:

Առաջին «բեպլիկան» Կոմիտասն եկավ: Ան իմաստ չգտավ սահմաններ գծելու արվեստի երկերու միջև: Ամեն գործ, ըսավ, օգտակար է ժողովուրդին, երբ արվեստագետը չի հեռանար բնութենեն, անկեղծ է իր արտահայտությանց մեջ, և ունի նաև մտահոգությունը ձևին, երբ կստեղծագործե: Տգեղ երկերը բարիք չեն բժշկեր, եթե բարիք ընել ալ ուղեն:

Հետո քանի մը ջերմ խոսքեր ուղղեց վարուժանի հասցեին, որ ներկա չէր իր ասուլիսին և անոր հաջորդող այս հանդիպումին, ինչպես ներկա չէին ըլլար անոնք, որոնց մասին կիտսվեր:

«Նավասարդ»-ն եղավ մեր հերթական ձեռնարկը: Տարեգիրքը, զոր կուզեինք պահ մը «Աստեղատուն» անունով լույս ընծայել, մեր ուսին առինք Վարուժանն ու ես: Տեղը չէ հոս պատմելու ընդունելությունը, զոր «Նավասարդ»-ը գտավ: Լույս տեսած Մեսրոպյան տոներու ոգևորության օրերուն՝ գրական շարժման մը սկիզբը պիտի դառնար ան, եթե հետագա դեպքեր մեկ չկեցնեին մեր թափին մեջ, ինչպես ըրին «Մեհյան»-ին ես, որ ծնունդ առած նույն խանդավառության օրերուն՝ Կոստան Զարյանի, Հակոբ Օշակյանի, Գեղամ Բարսեղյանի նախաձեռնությամբ, պիտի ստիպվեր նույնպես կանգ առնել իր խանձարուրդին մեջ, աղվոր սկզբնավորութենե մը հետո:

Կոմիտաս մեկն էր «Նավասարդ»-ի առթիվ ես մեկ խրախուսողներն, և առաջիններն, որ իր աշխատակցությունը խոստացավ մեզի: Եթե չճանչցաք դուք Կոմիտասը, իր բժախնդրությունը, իր տատամասունները հրապարակ իջնելի առաջ, պիտի չկրնաք ըմբռնել ուրեմն շարժարանը, զոր ես կրեցի մինչև որ կրցա գրել տալ իրեն «Առու գութաներգը»: Տառապանք մը եղավ ինձի համար ամեն օր իր դուռը ծեծել՝ հարցնելու, թե ե՞րբ պատրաստ կըլլա հոգվածը: Ան միշտ կհամառեր երկար խոկալ իր մշակման վրա, որովհետև առաջին անգամ էր, որ պիտի ներկայանար տեսական լրիվ նյութով մը, մինչև մենք՝ Վարուժան և ես, անհամբեր էինք «Նավասարդ»-ը հրապարակ հանել Մեծ Հոբելյանն առաջ: Վերջին պահուն էր միայն, որ

Կոմիտաս իր հողավածը մեղ հանձնեց, և «Նա-
պասարգ» հայարտ պետք է սեպե զինքը, որ
այն հրաժշտության նման թանկագին էջ մը
պարզեց:

Տարին պիտի փակենք տոներուն ամենն
բեղովը:

Տոնական տարի հռչակված էր 1912 հոկ-
տեմբեր—1913 հոկտեմբեր: Ամբողջ տարին
պետք է ան տոնվեր հայաշատ բոլոր քաղաք-
ներուն մեջ, ու 1913 հոկտեմբեր 13-ին փակ-
վեր փառաշուք կերպով: Պոլիս սակայն քնա-
ցիկ էր բովանդակ տարին, ու ղեռ կրնալար,
Մինչև հոկտեմբերը կմոտենար արագ-արագ,
և որևէ պատրաստություն չկար պատվով դի-
մավորելու համար զայն: Ազգային իշխանու-
թյունները ոչ իսկ այդ մասին մտածած ու-
նեին ղեռ:

Թաղային միություններուն կմնար տեղ
կանգնիլ տոնին: Նախաձեռնությունն առինք
Տիգրան Չեղկուրյանն ու ես, ան՝ կովան ա-
ռած Պերպերյան վարժարանը, ես՝ կոնակա
աված Ծալյան Սանուց Միության: Անոնց
անունով ժողովի կանչեցինք, կեդրոնական
վարժարանի դասարաններն մեկտեղ մեջ,
մեկ-մեկ ներկայացուցիչ Պոլսո թաղային
Միություններն, ու հիմա, ավելի ևս զորա-
տած, վճռեցինք շարժման անցնել:

Չեղկուրյանին հետ Կոմիտասին վազե-
ցինք: Ան միայն կրնար տոնը փառաշուք
ընել: Խոստացավ, ու իրավ ալ փառաշուք
ըրավ տոնը:

Իր մասին հուշեր գրողներ, և անոնցմե առ-
նելով իր կենսագրությունը հորինողներ ալ
այնպես ցույց կու տան, որ իբր թե Կոմի-
տասն ըլլա Տառնու Գյուտի տոները սար-
քող: Կոմիտաս պաշտոնական ոչ մեկ ղեռ
ունեցավ անոնց կազմակերպման մեջ: Անոր
ղեբը շատ ավելի շքեղ էր: Ան տոներուն ուղ-
ղակի հոգին եղավ: Եվ արդարև առանց Կո-
միտասին տոները պիտի չունենային բացա-
ռիկ այն փայլը, զոր ունեցան իրապես:

Ան իսկույն լծվեցավ գործի, և իր առա-
ջին հոգն ըրավ դաշնակել «Ով մեծասքանչ
դու լեզու»-ն: Հետո սկսավ «Գուսան» երգ-
չախումբը մարզել, համերգի մը համար, զոր
պիտի սարքեր Ծալյան Սանուց Միությունը
հոկտ. 13-ի կիրակին, Փրթի-Շանի մեջ:

Մինչ այս, մինչ այն Ազգային իշխանու-
թյունները ևս արթնցան, և տեղ կանգնեցան
տոնին: Պաշտոնապես պիտի տոնվեր ուրեմն
Մեծ Հոբելյանը, որ իր մեջ կմիացներ
1500-ամյակը հայ տառերու գյուտին, և հայ
տպագրության 400-ամյակը, հոբելյան, որ
տոնվեցավ այնպիսի շքեղությամբ, որպիսին

Պոլիս չէր արձանագրած երբեք իր տարե-
գրությանց մեջ:

Տոները բացվեցան հանդիսավոր այն նիս-
տով, որ 1913 հոկտ. 11-ին ի մի գումարեց
երեք հայ տարանվանությանց երեսպիսա-
նական ժողովները՝ հայ ժողովուրդի հոգեկան
միությունը հռչակելու համար համազգային
այս տոնին առթիվ: Առաջին սփոփարար
ղեպքն էր՝ երեք հայ դավանանքներու հան-
դիսավոր այս համախմբումը հորմե հետե
մրրիկ մը ճեղքեր էր հայ ժողովուրդը ներսն:
Նման հանդիսավոր նիստեր մեկ ալ Զինա-
դադարին պիտի ունենայինք՝ մեծ աղետեն
հետո պահ մը կրկին եղբայրացած:

Հաջորդ օրը, հոկտեմբեր 12, Տոն Թարգ-
մանչաց, հանդիսավոր պատարագ տեղի ու-
նեցավ Մայր Եկեղեցվո մեջ: Կոմիտաս և
Շահմուրադյան մասնակցեցան երգեցողու-
թյանց՝ կրկնապես հանդիսավոր դարձնելով
օրը: Պատարագը Ղալաթիո Դպրաց Դասն էր,
որ երգեց Կոմիտաս վարդապետի ղեկավա-
րությամբ:

Ժամվան մը դադարե հետո Մայր Եկեղեց-
վո մեջ տեղի պիտի ունենար պաշտոնական
տոնախմբությունը: Հրավիրված էին օտար
հյուրեր ալ, ինչպես թուրք կառավարության
անդամները և ներկայացուցիչներ բոլոր հայ
կազմակերպություններն: Անկարագրելի
էր խանդավառությունը, որ կտիրեր եկեղեց-
վո մեջ ու շուրջը, ու շրջակա փողոցներուն
մեջ ալ: Հյուրերը բաղմունքով մեջն հաղիվ
ճամփա կգտնեին պահարանի դռնեն ներս
սպրդելու համար: Երեք հայ տարանվանու-
թյանց կողմե ճառեր ըսին ղեկու. Վ. Թոր-
գոմյան, Գրիգոր Ոսկյան և վերապատվելի
Ա. Շամվոնյան, իսկ պրոֆ. Աբրահամ Տեղ-
Հակոբյան, Ազգային ժողովի ատենապետը,
որ պիտի նախագահեր հանդեսին, չէր կրցած
եկեղեցիեն մտնել ներս: Թուրքերեն խոսե-
ցավ Ստեփան Կուրտիկյան: Հանուն կառա-
վարության խոսք առավ Թալեաթ Բեյ: Հայ
ժողովուրդի դահլիճը հայության փառաբուշ
խոսքեր ուղղած այդ պահուն, ո՛վ զիտե ինչ
կզգար հոգվով: Նախանձն ու ոխը հավանա-
բար զայն կշարշարեին այդ պահուն: Կոստան
Զարյան հատված մը արտասանեց Սիաման-
թոյի զմայելելի «Սուրբ Մեսրոպ»-ն, զոր մեծ
բանաստեղծը հորինել էր տոներուն առթիվ:
«Գուսան» երգչախումբն էր սակայն, որ Կո-
միտաս վարդապետի ղեկավարությամբ, ա-
վելի ևս պաշտելի պիտի դարձներ տոնը իր
«Մեծասքանչ»-ով և ուշիշ երգերով:

Ժողովրդական հանդեսները պիտի սկսեին
շաբաթ գիշերվրեն, Փրթի-Շանի մեջ սարք-
ված երեկույթով մը, զոր կազմակերպած
էին դաշնակցական և հնչակյան ուսանողա-

կան միությունները: Հանդեսին նախահագեց
և բացման խոսքն ըրավ ինքը՝ Կոմիտաս
վարդապետ, որ մենք գեցեց նաև հանդեսին
ընթացքին: Օրվան բանախոսներն եղան
է. Ակնունի և զոկտ. Պեննե, որոնք տոնը փա-
ռաբանեցին, իբրև մեծագույն ղեպքերեն մե-
կը հայոց պատմութիւն: Երկու տարի շան-
ցած Ակնունի պիտի հոշոտվեր Միջազգային
անապատներուն մեջ, իսկ Պեննե կախաղան
պիտի բարձրանար Պոլիս, Բայազեդի հրա-
պարակին վրա: Հանդեսը գեղարվեստական
բաժին ալ ուներ, որուն մաս առին Սինան-
յան եղբայրներ, օր. Աղավնի Մեսրոպյան և
Թորգոմ Պեղազյան:

Գեղարվեստական հանդեսներուն գեղեց-
կագույնը հաջորդ, կիրակի օրվան, վերա-
պահված էր:

Բայց նախքան այդ...

Կիրակի առտու կանուխ ոստիկան մը
կներկայանա տունը: Զիս Կալաթա-Սերայի
պահականոցը կկանչեն: Հաղար կասկածի
կերթա միտքս, մինչև պահականոց կհաս-
նամ: Հոն միայն կիմանամ, թե կանչած են
զիս բացատրութիւն ուղելու «գալաճանա-
կան ղեպք» մը համար, որ տեղի ունեցած
էր նախընթաց գիշերը: Շաբաթ գիշերվան
հանդեսը թեև կազմակերպված դաշնակցա-
կան և հնչակյան ուսանողական Միութեանց
նախաձեռնութեամբ, ոստիկանութիւնը զիս
պատասխանատու կեպեր «խռովարար փոր-
ձին» համար, որովհետև Բերայի բոլոր հան-
դեսներուն արտոնութիւնը իմ անունովս
առնված էր: Քիչ մնաց ոստիկանատուն պի-
տի բերեին Կոմիտասն ալ՝ գիշերվան հան-
դեսին նախագահած ըլլալուն համար: Ինչ
էր սակայն պատահած ղեպքը: Վահան Զար-
դարյան, ծանոթ գրավաճառը հանդեսի պա-
հուն մոզական լապտերով ցույց տված էր
գրերու գլուխին հետ առնչութիւն ունեցող
կարգ մը պատմական ղեմքեր, որոնց կար-
գին Վոսաճապուհ թագավորն ալ, և այս
արդեն ոճիր էր...: Հաղիվ կհրաժարին Կոմի-
տաս վարդապետը ձերբակալել բերելու միտ-
քեն, ու դժվարով կրնամ օձիկս ազատել ես
ալ՝ պատրվակելով, որ պետք է անհապաղ
Փրթի-Շան գտնվիմ ցորեկվան հանդեսին
պատրաստութեանց համար: Այնուամենայ-
նիվ վար կընեն երկու ուսանողական միու-
թեանց վարիչները, զորս հաղիվ հաջորդ օրը
կարճակեն բազմաթիվ միջամտութիւններ
հետո:

Կիրակի ցերեկույթը, Եսայան Սանուց
Միութեան կողմն կազմակերպված, արվեստի
փառատոն մը եղավ: Կնախագահէր Ռուբեն
Զարդարյան: Հանդեսը բացվեցավ «Նմանեալ
Մովսեսի» շարականով, զոր դաշնակաժ էր

Կոմիտաս, և զոր երգեց «Գուսան» երգչա-
խումբը իր ամենեն լրիվ կազմով: Երգչա-
խումբը հանդեսին ընթացքին պիտի երգեր
նաև «Տէր կեցո», «Ով մեծասքանչ դու լե-
զու», «Ես լսեցի մի անուշ ձայն»:

Օրվան բանախոսներն էին Դանիել Վարու-
ժանը և Գ. Խաժակ: Կոստան Զարյան հատ-
ված մը արտասանեց Սիամանթոյի «Մուրը
Մեսրոպ»-են, ջերմ մթնոլորտ մը ստեղծելով
իր կարգին, և երբ արտասանութիւնը
լմնցուց՝ Կոմիտաս վարդապետ բնմ հրավի-
րեց Սիամանթոն, որ կերեւոր թովնտի օթյակե
մը, և զոր սրահը ողջունեց ջերմագին: Գե-
ղարվեստական հայտագրին մասնակցեցան
ևս մ Սինանյան եղբայրները, և Մ. Զանան,
որ արտասանեց Զոպանյանի «Գեղուն հայ
լեզվի»-ն: Դերասան Աղյան կենդանի պատ-
կերներ պատրաստած էր երկու հանդեսնե-
րուն ալ:

Պոլսո բոլոր թաղերը հանդեսներով ու ճա-
ռերով թնդացին այդ կիրակի օրը՝ ցորեկին
թե գիշերը: Թաքսիի պարտեզին մեջ խոսե-
ցան պրոֆ. Հակոբոս Ծեճիկյան, Գրիգոր
Մալխաս և Թեոդիկ, իսկ թուրքերեն՝ Ստե-
փան Կուրտիկյան, Բերայի կառավարիչ Քիա-
նի Բեյ, և Զեմալ Բեյ, հայոց ուրիշ մեկ թշնա-
մին: Գաղղուղի մեջ խոսք առին Եղիշե
արք.: Դուրյան, Գրիգոր Զոհրապ և Արշակ
Ալպուշճյան, Պեշիկթաշի մեջ՝ Դանիել Վա-
րուժան, Ռուբեն Զարդարյան, Միհրան Թա-
պաքյան և նաև Մեհմեդ էմին Բեյ, որ ղեկ
բարեկամ կձևանար հայերուն, Սկյուտարի
մեջ՝ Հ. Մումրյան, Տիգրան Զեռեկայան, Տի-
րան Զրաքյան և Շահան Պերպերյան, Գրե-
լի մեջ՝ Հմայեակ Խոսրովյան և Արշակ Ալ-
պուշճյան, Ռոբերթ քոլեջի մեջ՝ պրոֆ. Ար-
րահամ Տեր-Հակոբյան և Հովհ. Հակոբյան,
ու Շահադե Բաշլի մեջ՝ պրոֆ. Ա. Խա-
չատրյան:

Պոլիս այդ օրերուն շարժման մեջ դրած էր
իր բովանդակ մտավորականութիւնը ի
փառս Մեսրոպին ու Մեղապարտ Հակոբին,
իսկ բովանդակ հայութիւնը կցնծար արեւ-
ցութեամբ և հպարտութեամբ մինչ ով գիտե
ինչ թշնամանքով ու ինչ թունավոր նախան-
ձով կզիտեին մեզ մեր հարեանները: Եվ ղեկ,
հայոց պատրիարքարանի խառն ժողովի ո-
րոշմամբ, ղանց առնվեցան, պաշարման
վիճակը նկատի ունենալով, ժողովրդական
թափորը Գումգափուն ղեպի Բերա, և գի-
շերվան ջահազնացութիւնը, որոնք նախա-
տեսված էին իբրև հանդիսութեանց մաս:

Հայ ժողովուրդը, երկու տարի շանցած,
պիտի պատժվեր, որովհետև շատ մեծ էր
եղեր հոգովով, և շատ փարած իր հոգեկան
հարստութեանց ու իր ավանդութիւններուն...

Գրեթե կես դար հետո երրորդ կգրեմ ես այս տողերը, խանդավառությամբ, վերացման, հոգեկան կազդուրդի օրեր կապրի նորեն հայ ժողովուրդը: Դարձյալ կտոնվի Մեսրոպ Մաշտոցը: Նույն տոնն է, նույն մեծարանքը, բայց որքան տարբեր պայմաններու մեջ: Երեկ սփոփանքի պահ մըն էր ան հայ ժողովուրդին համար, անուշ ուրախ մը՝ լույսին, կյանքին հետեւն անոր խղի վազքին մեջ: Երախտագիտության տուրքն էր հայ ժողովուրդին դեպի շքեղ այն դեմքը, որ գիր ու լույս էր տվեր իրեն և ուխտ մը՝ հավատարիմ մնալու մեծ պատգամներուն, զորս դարերը կրեցին մեզ, մինչև գային սպասված օրերը: Այդ օրերը եկան, ու մեր կարծածեն ավելի արագ: Բայց եկան սարսափներու ծոցեն անցընելով հայ ժողովուրդը:

Հիմա դարձյալ Մեսրոպ Մաշտոցը կտոնենք: Բայց այս անգամ հայրենի հողին վրա: Երախտագիտության տուրք մըն է դարձյալ այս տոնը անմահ այն մարդուն հանդեպ, որ մեզ դիմացուց դարերուն ու սարսափներուն, և ուխտ մը դարձյալ՝ կանգ չառնելու դեպի լույսը մեր գրոհին մեջ:

Օրացույցիս կնայիմ: 1962 մայիս 26: Երեանի մեջ կտոնեն Մեսրոպ Մաշտոցն այս պահուս: Վար կղենմ պահ մը գրիչս: Վայրկյան մըն է, երբ մարդ պետք է խոնարհի դարերուն առջև, որոնք մաքառեցան, տընեցան, ստեղծեցին մեզ համար: Որոնք արշան ծովերեն անցան ու շվհատեցան: Որոնք հեղեկեցին աշխարհի բոլոր փորձությունները, բոլոր խոթերը իրենց ճամփուն վրա: Որոնք մեզ Մաշտոցը տվին ու Կոմիտասը:

Ամփոփման ի՞նչ բաղցր վայրկյան: Կփակեմ պահ մը աչքերս, որպեսզի այն օրերը անգամ մը ես վերապրեմ հիմա: Ցնծությունը, որ մեզ վարակեց բոլորս այն ատեն, ու դարերը, որ հանկարծ խրտեցան մեր ներսը: Աշխարհը, որ դարմացած մեզի կնայեր, տեսնելով ժողովուրդ մը այսքան ջերմ փարած իր հոգեկան գանձերուն, ու թշնամին, որ կարմրեր էր ամոթեն ու նախանձեն, որ մեզ կծպտեր, բայց ցասումեն կողոպտեր:

Կտողանցեն այս կարգավ մտքիս առջև, ա՛հ, ինչքան սիրելի դեմքեր, որոնք տոնական այն օրերը ապրեցան մեզ հետ,— Սիամանթոն ու Վարուժանը, Զոհրապն ու Զարդարյանը, Սեակն ու Զեռկուրյանը, Կյուրճյանն ու Երուխանը, ու ամբողջ հույժը նվիրյալներուն, մեծ ու պղտիկ, ու անզուգական մեր Կոմիտասը, որ կկոթողանար անոնց բոլորին մեջ:

Իզուր կփորձեմ աչքերս բանալ. մտածումս թևեր առած կթռչի: Կանցեն դիս արշան գե-

տերու մեջեն, դիակներու կույտեր կհանեղեն, ու կկեցնեղ դիս տեղ-տեղ ու կխաչակնքե երկյուղած: Մոխիրներու կույտին ու սրբերու արցունքին մեջեն ափ կհանեղ դիս, դարձյալ կընցեն հոգիս հույսով ու արբեցության, ցնորքներ կընկնեն մեջս ու կմարե շուտ մը ու մեկին կնետե անծանոթ ափ մը: Եվ ահա, հանկարծ, Երեան ենք: Կտոնեն Մեսրոպ Մաշտոցը: Դարերը ծունկ են չոքեր մարդու մը առջև, որ հայ ժողովուրդին բացեր էր լույսի մեծ ճամփան, ջահեր վառելով անոր ոտք Կոթած տեղը:

Երեանը կխայտա, ու անոր հետ բովանդակ հայ ժողովուրդը: Դարերը, իրենց գերեզմանեն ելած, կհամբուրվեն ցնծությամբ: Կողջագուրվեն ողջերն ու մեռելները: Ահա հոն են բոլորը հին ու հոն՝ բոլոր մեր փառքերը: Եկեր են անգամ մը ես տոնելու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Սիամանթոն է ահա, որ Մաշտոցի արձանին դեմը հպարտ ցցած հասակը՝ կաղաղալի խանդաբորբ:

Մեսրոպ, հայ դարերուն դիմաց կեցով

Դուն աղամանդյալ ապառաժ...

... Դուն բարբառի արարիչ, բանի իշխան,

Դուն անբավ բավիղ տեղուրյան...

Դուն անվատելի ցույանի դաշտ, դուն ձրի հաց.

Դուն հունձֆ հարուստ, և դուն հեձան

հրաշեկ...

Վարուժանն ահա, որ միտքած իր հոգին ծոցը դարերուն և հին ավանդությանց, կհնչեցնե քնարին վրա.

Ձի մեճֆ հանուն սերին, սերմին

Բու հին ցեղիդ մարմարեն կույս.

Մեճֆ, զավակներդ օգոստափառ,

պիտի կերտեճֆ հոր արշալույս...

Եվ ահա Կոմիտասը ինքն է անուշ, ինչպես «Անտունի»-ն մեզ երգած պահուն, շքեղ ինչպես երբ մեզ կորոտար «Մոկաց Միրզեն», կու դա համարաբայլ, լուռ ու խոհուն, ու կողջագուրվի Մեսրոպ Մաշտոցին հետ:

Ու Մասիսը կծպտի հեռուն...

VIII.— Նոր սերունդին հետ

Բայց Կոմիտաս նոր սերունդինն եղավ առավելապես: Անոր վրա էր դրած իր բովանդակ հույսը, և անով էր որ կողեկուրվեր միշտ: Ռուբեն Զարդարյանի նվիրած մեր ասուլիսին, ան սապես կսկսեր իր փակման խոսքը. «Ահա երիտասարդությունը որ մեր առջին է: Ահա շորորդ անգամն է որ ան խուռնե-րամ կվազե հոս՝ իր գրականության մեջ ու գեղարվեստովն հետաքրքրվելու և խանդա-

վառվելու համար, մինչ մենք... ծերացածներս, Զարդարյանի նկարագրած գամփոփն նման քոսոտած, փողոցի տղոց քար նետելուն կապասենք շարժելու համար: Մինչ երիտասարդությունը, — որ կյանք ու արև կսիրե, — կվազե կերթն հոն ուր գեղարվեստը կփառաբանվի: Ու գեղարվեստը արդեն ազգի մը արևն ու կենսունակության շիրջը չէ՝ միթե»²⁰:

Գրականության և արվեստներու հանդեպ երիտասարդության ցույց տված ոգևորությունը չէր միայն որ կխանդավառեր զինքը, այլ ամեն շարժում որ երիտասարդությունը կկապեր իրեն: Մարդական շարժումը, օրինակ, մեկն էր անոնցման որոնց փրկարար դերին հավատացած էր Կոմիտաս:

Ինչպես հայտնի է՝ հայ մարդական շարժումը ևս խանդավառ օրեր ապրեցավ հուրիեթի տարիներուն: Համիդի ամբողջ շրջանին՝ հայ երատասարդությունը սպորտեն հեռու էր ապրեր, եթե չհաշվենք Պոլսո և գավառի ամերիկյան բուլեծները հաճախող հայ աշակերտները որոնք բախտավոր էին եղեր, և մեկ ալ կեդրոնական տղաքը որոնք ունեին ֆութպոլի իրենց համեստ խումբը:

Սահմանադրությունը սակայն բռնկցուց իսկույն հայ պատանեկությունը: Պոլսո բոլոր թաղերուն և գավառական կեդրոններուն մեջ վայրկյանին բուսան ֆութպոլի խումբերը: Ստեղծված ոգևորությունը ավելի ևս թափ ստացավ երբ 1911 հունվարին սկսավ լույս տեսնել հայ առաջին մարզական թերթը՝ «Մարմնամարզ»-ը, Շավարշ Քրիսյանի խմբագրությամբ, ու նույն տարվան մայիս 1-ին սարքվեցավ «Հայկական առաջին ողիմպիական»-ը Գատըգուղի Յունիոն Քլուպի մարզադաշտին վրա:

Անշուշտ կծիծաղի հիմա ընթերցողը հանդուգն տիտղոսին համար զոր տվեր էինք այն ատեն ատլետիկ այդ համեստ մրցումներուն, և այն ոգևորության վրա զոր պարգևեր էին մեր տղոց շահած նույնքան համեստ մրցանիշերը: Բայց միտք բերեք շրջանը, երբ հայ ժողովուրդը կապանքներն իր ազատած, բռնկած էր հույսերով և գինովությամբ, ու երիտասարդություն մը կար արդեն որ կվազեր սանձարձակ՝ անհնարին երազներու ետևեն: Ո՞վ կրցավ իր հուզումը զսպել այդ օրը երբ հայ մարզիկները իրենց առաջին տողանցքն ըրին զույգ մը ֆանֆառ առջևնուն, և երբ օրվան թագուհին մեղալ կկախեր օրվան հաղթանակներուն կուրծքին:

Հայկական Գ. ողիմպիականը պահ մը շեղեցավ ընդունված կարգին: «Օրվան թա-

գուհի»-ի տեղ ուզեց ունենալ «Օրվան նախագահ» մը: Բոլորին մտածումը Կոմիտասին գազներ էր իսկույն: Երիտասարդության կուրքն էր ան այդ տարիներուն, և միայն ան կրնար օժանդակել հայ երիտասարդության տոնը: Երբ Շավարշ Քրիսյանի, Գրիգոր Հակոբյանի և Ժիրայր Խորասանճյանի հետ մեկտեղ գաջիք առաջարկելու իրեն «Օրվան նախագահ»-ն ըլլալ, Կոմիտաս հրճվաքեն խալտաց, և հայ երիտասարդության այդ օրվան տոնը՝ տոնական օր մը եղավ և իրեն համար: Մանկական ոգևորություն մը ան հետևեցավ մրցումներուն, և ցրնծություն պահ մըն էր երբ մեղալները կղետեղեր օրվան հաղթականներուն կուրծքին:

IX.— «Ռուս քեռին»

Հուրիեթի շուրս տարիները հուսախաբ րած էին հայ ժողովուրդը: Հայ և թուրք եղբայրությունը լըծված էր իր մեղրալուսինին մեջ իսկ. Աղանալի կոտորածը, 1909 մարտ 31-ին և հաջորդող օրերուն, եկած էր խորտակել հայկական միամտությունը: Հայ ժողովուրդը, մեկեն արթնացած իր գինովութենեն, շվարած էր պահ մը:

«Երիտասարդ թուրքեր»-ու մենատիրությունը հաջորդեր էր համիդյան բռնակալության: Ոչ թուրքը խորթ զավակ կնկատվեր միշտ երկրին: «Օսմանցի»-ությունը, որուն նշանաբանով իշխանության գլուխ էին եկեր «Երիտասարդ թուրքեր»-ը, փլեր էր խավաքարտե աշտարակի մը պես, և զժգոհության ալիքը կտարածվեր տակավ բաղկացուցիչ բոլոր ոչ թուրք տարրերու ծոցին մեջ: Քրիստոնյաներուն հետ մեկտեղ թուրքին դեմ լարված էին ոչ թուրք իսլամներն ալ, մանավանդ արաբն ու ալբանացին, և կորոնեին արդեն թուրք լուծը թոթվելու ճամփան:

Հայը, դարավոր րայան, որ ամենեն շատ խանդավառվեր էր օսմանցիությամբ և ամենեն շատ հուսախաբ եղեր, չէր կրնար ավելի երկար իր ճակատագիրը վստահել թուրքին բարյացակամությանը: Համաթրքության ցնորքը՝ զոր որդեգրեր էին «Երիտասարդ թուրքեր»-ը՝ չէր կրնար, իր կարգին, բացառապես չմտահոգել հայը, որ թուրքի բաղկացուցիչ տարրերեն գրեթե միակն էր թուրան տանող ճամփուն վրա:

«Թուրք օճաղի»-ն, որ կհիմնվեր 1912 մարտ 26-ին՝ իր անմեղունակ կերպարանքին մեջ, Թուրքանի ճամփան կբանար, անոր պատրաստելով թուրք երիտասարդությունը:

Մուս կողմն վրդովիչ լուրեր կհասնեին հայկական գավառներին: Համիդի օրերը ի նորո կենդանացեր էին հայկական շրջանին-

²⁰ «Գրական աստիճաններ», Գ. Ռուսեն Զարդարյանի «Ցայգալոյս»-ը, 4. Պոլիս, 1913, էջ 36:

րու մեջ: Պատրիարքարանը կողոզվեր սրտաճըմլիկ տեղեկագիրներով և իր կարգին իր խաբրիրներով կոմբակոծեր Բարձրագույն Դուռը, առանց զուլդն արդյունքի:

Այլևս թմրած մնալ հնարավոր չէր: Հայ ժողովուրդը ստիպվեցավ սեղան բերել իր դատը, և անգամ մը ևս երթալ բախել քաղաքակիրթ աշխարհի խղճմտանքին, որպեսզի նոր աղետ մը խնայվի անպաշտպան այս ժողովուրդին:

Այս պայմաններուն տակ էր որ վերստին արժարժվեցավ հայկական բարենորոգումներու խնդիրը: Ժողովուրդը մեկ մարդու պես փարվեցավ իր դատին: Չեռք-ձեռքի տվին հեղափոխականն ու պահպանողականը, համազգային ընդհանուր ոգևորության մը մեջ: Պոլիս իր ցավը արձագանք կու տար Աղզ-երեսփ. Ժողովի բեմեն, իսկ Մայր Աթոռը ազգային պատվիրակություն մը կստեղծեր Փարիզի մեջ՝ հայկական դատը հետապնդելու համար Մեծ պետությանց մոտ: Ու մինչ Բալկանյան պատերազմը կու գար, ճիշտ այդ օրերուն, աղատագրել քրիստոնյա ժողովուրդները եվրոպական Թուրքիո մեջ, վեց Մեծ պետությանց Պոլսո ղեսպանները նիստ-նիստի վրա կընեին բարեկարգության օժտելու համար Թուրքիո հայաբնակ շրջանները:

Հուլյսը, խանդավառությունը վարակեր էին այդ պահուն բովանդակ հայ մտավորականությունը: Այդ ընդհանուր ոգևորությունն վարակված էր նաև Կոմիտաս: Իր հրճվանքը կրկնե մանավանդ անկե, որ վեց Մեծ պետություններեն առավելապես ռուսն էր զորավիզը բարենորոգումներու նոր ծրագրին:

1912 ղեկտեմբեր 25-ին, ճիշտ այն օրերուն, երբ Պոլսո Աղզ. Ժողովը պաշտոնապես կորդեգրեր հայկական հարցը, Կոմիտաս կգրեր Արշակ Չոպանյանին.

«Խնձ աչնպես է թվում, թե մենք մինչև նվազագույնով առաջին և դրական քայլը չընենք, երբեք չենք կարող երկրորդի մասին մտածել կամ մեծամեծս ձգտել: Արդ, մեր երկիրն սկզբեն եղել է կովախնձոր արշավող և շրջակա հզոր պետությանց աշխարհակալության ճանապարհի վրա և պահել է ցարդ նույն վիճակը: Մենք այժմ իրապես ռուսաց շահի առարկան ենք. մեր երկիրն արդեն ուրողված է, այսօր կամ վաղը ռուս պետության բաժին դառնալու: Ուրեմն պիտի ձգտենք մեզ ազատագրել երկու կերպ, թեպետ և երկուքի վերջակետն էլ նույնն է, տարբեր ուղիով միասին: Առաջինն է առավելագույնը՝ ինքնուրույն ու անկախ լինելով իբր պատվար ցցվել ռուս դիվանագիտության առջև, և երկրորդը՝ նվազագույնը՝ ապավինել Բեռլինի և միաձուլվ հայություն

սահմանել: Երկուքն էլ նույն է, բայց երկրորդն իրագործելի՝ շահերի նույնության վրա հենվելով, իսկ առաջինը անիրագործելի: Ռուս կառավարությունը ծայրագույն արեւելքին տուժեց, ուրեմն ընդարձակման ճանապարհը այս կողմը մնաց. արդեն Պարսկաստանը բաժանված է իրապես Անգլիո և Ռուսիո միջև. այսպես հայերը պարսկական լծին պիտի ազատվեն և միանան ռուսահայաց և փոխադարձաբար ուժովանան. արդ հերթն եկել է մեզ՝ տաճկահայերիս: Ես չեմ կարող մտքես անցնել, որ ռուս կառավարությունը իր շահերը զոհե մեզ. դի նա չէ՝ կարող թույլ տալ, որ այս բաժինն ավելի լավ վիճակ ունենա, քան իր երկրի հայերը. ուրեմն միշտ ձգտելու է պահել մեզ (եթե իրան չմիանանք) իրան կարոտ վիճակի մեջ, որպեսզի ապագա գրավման ձեռնտու տարր հանդիսանանք. արդեն մեր մեծ ջարդերն ապացույց են ասածներիս: Ռուս թերթերն էլ միշտ այս կետն է, որ շարունակ շեշտում են, թե մեր փրկությունը կոելու և կոփելու ենք Փեթլիսի պարիսպներու դռներուն առաջ. այս էր պնդել ժամանակին Լոռիս Մելիքով Գևորգ Դ. կաթողիկոսին զգուշացնելով (երբ սա ռուս տաճկական պատերազմի ժամանակ, փրկությունը տեսնելով ու հուսալով տաճիկներեն, գրեթե բացարձակապես սպասելիս է եղել տաճիկներին էջմիածնի մեջ): Արդեն քաջ գիտես, որ Անգլիո, Ֆրանսիո և Ռուսիո միության գլխավոր նպատակն էլ այս էր: Ուրեմն չիք փրկություն արտաքո Ռուսիո: Պետք է նախ բոլոր հայերը խմբվեն մեկ տերություն, մեկ օրենքի տակ, աճեն ու զարգանան բարոյապես ու նյութապես և ապա ժամանակին ինքն է, որ պիտի բերե մեզ մեծ ազատությունը. շտապելով, առաջինը շարած երկրորդ քայլի դիմելով բոլորովին պիտի կորչենք. տաճիկեն ոչ մի հույս մի ունենաք, մի՛ սպասեք. նորա ուղեղը քարեժայռից է, զարգացման անընդունակ, լոկ փշրվելու համար պիտանի և ոտքի տակը սալահատության համար:

Չպետք է բաժանվենք, չպետք է խաբվենք Եվրոպայի զանազան խոստումնալից խաբկանքներեն, միանալու ենք և գործնական ճամփան բռնելու. ըստ իս, առաջին քայլն է բոլոր հայության ամփոփել ռուսի իշխանության տակ. երկրորդ քայլն է անտեսապես և բարոյապես, զուտ ազգային, առանց օտարեն ու մեզ անմարս գաղափարներով առաջնորդվելու՝ զարգանալ. երրորդ քայլն արդեն ինքը ռուս հեղափոխությունն է, որ պիտի անե, ոչ թե մենք. իսկ մենք ազդվելու ենք այդ քայլեն, սակայն պատրաստվելով, լեհերու պես զուտ ազգային շավիղը բռնելով. եվրոպական մարդկային գաղափարները որ-

բան որ ընտիր են ու փափագելի, բայց մեզ անպետք են. պաղ երկրի բույսերը մեր ջերմ արևի տակ կկիզվեն:

Ես վախ չունիմ, թե ոտս կառավարության մեջ կհալենք, որքան ալ որ հալինք, այնուամենայնիվ մեր ինքնագիտակցությունը զարթնած է և եթե խելոք շարժվենք՝ կվաստրկենք. ես այս կարծիքն ունեմ»²¹:

Կոմիտաս ևս բացառիկ շահագրգռությամբ կհետևեր բանակցություններուն զորս Մեծ պետությունները կընեին ինքն իրենց միջև և Բարձրագույն Դրան հետ, և իրեն համար ալ տոնական օր մըն էր երբ թերթերը ավետեցին թե 1914 փետր. 8-ին հայկական բարենորոգմանց մասին համաձայնություն մը կնքված է Ռուսիո և Թուրքիո միջև: Կոմիտաս հավատարմ ունեւր ոտս ժողովրդին վրա և հայուն փրկությունը անկե կսպասեր:

Պրոֆ. Հայկ Արամյանը կպատմե իր մեկ այլը Կոմիտասին, 1914 օգոստոս 28-ին, Բանկալթիի անոր բնակարանին մեջ: Հոգվածագիրը Պոլսեն անցնելով Բեռլին կերթար ուսանելու և շուրջը Պոլիսը թողուլ առանց Կոմիտասին այց մը տված ըլլա: Վարդապետը դայն կընդունի հաճույքով, և իմանալով որ իր խոսակցիցը Զեյթունեն է՝ կփափագի լսել Ունիո շրջանի երգերը: Ծիշտ այդ պահուն Վարդը փողոցին հայ լրագրավաճառ մը պոռաց. — Ռուսերը ջախջախած են Ալստրիական բանակը և գրաված Լեմբերգը: Պատուհանի փեղկերը բանալ, վեր կանչել, թերթը առնել մեկ եղավ: Երաժիշտ Կոմիտասը մեկեն դարձավ քաղաքագետ-ռազմագետ: Այնքան խանդավառված էր այս լուրով. այդ վայրկյանին ուշի ուշով դիտեցի իր նրբակալմ հասակին, պարզ և արտահայտիչ աչքերուն հմայքը: Անհաղ կլափեր հուսատու լուրեր: Ինձ դառնալով կարծես հայ ազգին բնածին հույսերու և հույզերու այդ պահուն թարգման եղավ, հայտնելով որ շատ կը պարտվին կեդրոնական տերությունք, Թուրքիան ստիպյալ անձնատուր կըլլա, Կ. Պոլիսը կդառնա միջազգային ազատ քաղաք, հայերս կմտնենք ոտս մեծ ազգի պաշտպանության տակ: Եվ որքա՛ն կհրճվեր այն հեռապատկերով, որ ինք այդպիսի վնասիտյան միջազգային ոստանին մեջ կհիմնե հայկական երաժշտանոց, Բեռլինի իր ուսած կոնսերվատորիայի կազմակերպության հիման վրա»²²:

... Որուն մտքեն կանցներ այն ատեն, թե այլապես պիտի դասավորվեին ղեպքերը, թե Թուրքիա կուլի պիտի մտներ Գերմանիո կող-

քին, պիտի ճմռթկեր բարենորոգումներու թուղթը, և Թուրան հասնելու իր ցնորքին անձնատուր՝ պիտի ամայացներ հայկական նահանգները:

X.— Վերջին ելույթները Պոլսո մեջ

1914 տարվան առաջին ամիսները ոգևորություն նոր շրջան մը եղան Կոմիտասի համար: Մեսրոպյան տոներուն ստեղծած խանդավառությունը դեռ կհամենար հոգիներու մեջ, իսկ հույսերը, զորս եկեր էր արժարձելու հայկական դատին հաջող ընթացքը՝ կկրկնապատկեր դայն:

Կոմիտաս անձնատուր էր ինքն ալ այդ ոգևորության: Բայց այդ ոգևորության վրա կավելնար խանդավառության ուրիշ առիթ մըն ալ: Հրավեր էր ստացած Միջազգային երաժշտական ընկերությունն մասնակցիլ ընկերության համաժողովին, որ տեղի պիտի ունենար նույն տարվո ամրան, և ղեկուցումով հրապարակ գալ համաժողովին մեջ:

Երկու սիրելի նյութեր պիտի ընդգրկեին իր ղեկուցումները: Հայ գեղջուկ երաժշտությունը պիտի ըլլար անոնցմե առաջինը: Շատ ատեն անցած էր իր վերջին ղեկուցումն ի վեր ընկերության նախընթաց համաժողովին մեջ, որ տեղի ունեցեր էր Փարիզ 1907 հունվարին, և յոթը տարվան մեջ, որ սահներ էր անկե հետո, Կոմիտաս շատ բան էր գտեր ու շատ բան էր ճշտեր հայ գեղջուկ երաժշտության հետ կապված: Պիտի երթար զանոնք իմացնելու երաժշտական աշխարհին:

Նյութերեն մյուսը հայկական խաղերը պիտի ըլլային: Տասնյակ տարիներն ի վեր ան դբաղեր էր անոնցմով, պրպտեր ու զններ, ու ամեն անգամ գտնվեր նոր հայտնություն մը առջև: Հիմա այլևս ատենը եկած կսեպեր երաժշտական աշխարհին ալ բանալ խաղերուն գաղտնիքը՝ հիմնված եղբակացությունց վրա, որուն կրցեր էին հանգիլ իր պրպտումները:

Տարված այս նյութերու մշակմամբ՝ Կոմիտաս տրամադրելի ատեն քիչ ուներ հրապարակային ելույթներու համար: Եվ սակայն զանոնք ևս բոլորովին զանց չըրավ:

Նոր տարվան իր առաջին ելույթը Եսայան Սանուց Միության տարեկան հանգեսին էր, որ տեղի կունենար, ինչպես միշտ, Եսայան վարժարանի կարոտ աշակերտներու օգտին: 1913 ղեկտեմբերին էր, որ գացեր էի Կոմիտասին՝ ապահովելու իր և մասնակցությունը ան սիրով ընդունելու էր: Ինչպես հիշած ենք Եսայան վարժարանը մոտ էր իր սրտին: Մեր կազմակերպած ցերեկույթը տեղի պիտի ունենար հունվար 9-ին Յունիոն-Ֆրանսեզի մեջ: Կարժե՛ արդյոք հիշել, որ այդ ցերեկույ-

²¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, Ա, էջ 264—265:

²² «Մերանի գոտի», Բոստոն, 1960, թիվ 2—3, էջ 22:

անձամբ ներկա չկրցա գտնվիլ, ավա՞ղ: անտն էի ես այդ գիշերը, «Ազատամարտ»-ի լիզբերը քաղելու համար հոն չորս ամիս, ու անտն է, որ հուղմունքով լեցուն նամակս դրկեցի ցերեկույթի կազմակերպիչներուն: Քիչ հետո, 1914 տարվան մարտ 4-ին, Կոմիտաս պղտիկ համերգ մը տվավ ամերիկյան պայանատան մեջ «Կուսան» երգչախումբին հետ: Երբ ինչպես Արամ Անտոնյան ալ իր հուշերուն մէջ կ'պատմէ, վարդապետը ծանոթ դեմք մըն էր ամերիկյան դեսպանատան մեջ, ուր շատ փոքրիկն էին: Տիկ. Մորկրեթաու (ամերիկացի դեսպանին կինը) հաճախ կ'հրապարակէր իր երեկույթներուն և Կոմիտաս կերպերը: Կնկազներ այդ ընդունելու թիվոց ընթացքին):

Իսկ 1914 մայիս 3-ին (ապրիլ 20) Կոմիտաս Փրթի-Շանի մեջ համերգ մը կուտար, ու վերջինը պիտի ըլլար, ավա՞ղ, ու զայն լլկա բեմի վրա պիտի շտեպնէին Պոլսո մէջ: Ալ պիտի գրկվէին իսպառ իր կախարանքին:

Այդ համերգին անմիջապէս ետքն էր, որ խոր մեկներ Փարիզ, վերջին անգամ մըն լաշխարհին ներկայացնելու համար հայ երգի իր մեղեդիներուն մեջ:

XI.— Զեմով Օհանը գտնելու համար

Սրվանձտյանի բացած դմալիւի այն ածուն ատ քիչ մշակող ունեցավ սահմանն աստի, մինչ Կովկասի մեջ ամբողջ գրականութիւն մը սկսեց էր ստեղծվիլ հայ ժողովուրդի հին բարբերուն և սովորութիւններուն, որոնք նիստ ու կացին, առականներուն և ասածներուն, և բոլոր այն ամենն ալ մասին, որ ժողովուրդի մը հոգին կրբեր զարեւուն երեքն, ավանդութեանց և զրույցներու, երգերու և տոներու ձևին տակ:

Հայ ավերակները ևս պեղող շունեցան սահմանն աստի: Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը գրկված մնաց ճանչնալու կոթողներն ու հիշատակարանները, որոնք պիտի լինէին Արեւմտեան Հայաստանին մեջ: Երբ ամբարն անգամ դիպվածին կ'պարտի իր արած շքեղ գլուխը այդ պատմութեան մեջ: Գործամանյան չկրցավ զննել Հայոց Աշխարհին Թուրքիո գրաված մասը:

Արեւմտահայ վանքերը կղպած պահեցին իրենց գանձերը: Մագաղաթները լուսին ելլելու եցին: Ինչ որ դիպվածը փրկեց, ան միայն մնաց արվեստներու պատմութեան: Ու որ ան հրաշալիքներ չբացան գացին գիւղեր ծնող ժողովուրդին հետ: Հայ բանա-

սիրութիւնն ու հայ մանրանկարչութիւնները ինչն էր պիտի շահէին, եթէ ատենին պրպտված ըլլային անոնք:

Հայ երգը ևս, ինչպէս տեսանք իր տեղին, մոռացութեան տրվեցավ մեր մեջ: Հայուն գեղջուկ երգերը պրպտող շունեցան սահմանն աստի: Ինչ որ Կոմիտաս կրցեց էր փրկել անոնց դմալիւի գանձն, միշտ դիպվածին է, որ պարտական է հայ երաժշտութեան պատմութիւնը, Մուշեղն ու վանն Կովկաս ինկած գլուղացիներու կամ պատահական հանդիպումներու առիթն առիթ:

Գալաթը, մեկն, մտահոգութեան առարկան դարձավ բոլորին ճիշտ այն օրերուն, երբ հայ միտքը ևս նոր հանգրվան կ'մտնէր հայկական դատին հետ մեկտեղ: Մինչ մարդոց հոգին կ'փորձէր միարժիյ դարերուն խորը հին փառքեր ու գեղեցկութիւններ որոնելու համար հոն ու զանոնք խառնել նոր օրերու ներշնչումներու, բնական էր, որ հետաքրքրութիւն ստեղծէին նաեւ այն գեղեցկութիւնները, որոնք կ'արտակեցին դեռ ապրիլ հայրենի հողին վրա իբրեւ վերջին մնացորդները հին դարերու ավանդութեանց:

Հայոց աշխարհը մոգական ուժ մը ստացավ մեկն բոլորիս համար: Արցունքի հովիտ մը շէր ան հիմա մեր աչքին, ուրկէ միայն ողբ ու հառաչ կ'սես, ոչ ալ Ավետյաց երկիր մը արդեն, ուր մարդ պիտի վազէր երթալ թուղ ու խնձոր քաղելու համար: Ուստի վայր մըն էր հիմա ան, ուր պետք էր երթալ հոգեպէս կազդուրվելու և թարմանալու, նոր ավիշով ու նոր ավելումով լեցվելու համար, այն մեծ ճիգն ատաշ, որուն լծվելու կանչված էին բոլորս, որպէսզի «Կերտներ նոր արշալույսը»:

Փակման խոսքին մեջ՝ այն գրական ասուլիսին, զոր 1913 մայիս 5-ին նվիրեցինք Ռուբեն Զարգարյանին, Կոմիտաս, օրվան նախագահը, տեսակ մը ոգեկոչումը կ'ընէր գալաթին ու անոր հոգեկան արժեքներուն:

«Մեր մեջ կենսունակութեան ջիղը խաթարված է, որովհետեւ, մայր երկրին հեռացած, գաղթալայրերու մեջ է, որ կուգենք բղխեցնել: Գաղթականութիւնը չէ, որ անուղ պիտի տա գրականութեան, այլ բուն իսկ հայրենի հողը, ուրկէ հեռացած է ան, և որուն վերադառնալու կոչ եղավ այստեղ:

Կովկասյան գրականութեան հայտնի դեմքերն մեկը՝ Խորեն եպիսկ. Ստեփանն, իր կատարած ուսումնասիրութիւններն ետք կու դար կովկասյան մամուլին մեջ իր ձայնը հնչեցնել թէ հայ ժողովուրդը փառած է, որովհետեւ գեղարվեստ շունի: Այո՛, ազնիւ ներ-

կաներ, մասնավորապես արժանի է այն ժողովուրդը, որ զուրկ է գեղարվեստի, որովհետև ժողովուրդ մը, որ գեղարվեստ չունի, կնշանակի թե զգալու կարողությունը չունի: Եվ ինչ է ժողովուրդ մը, որ չի զգար:

Բարեբախտաբար ժամանակը ցույց տվավ, թե Ստեփանե եպիսկոպոսն անհրաժեշտ էր իր կարծիքին մեջ, որովհետև եկան հետո միտքեր ցույց համեստ, թե մեր ժողովուրդը իր ծոցին մեջ գեղարվեստի ընդունակությունը պահած է: Եկան երիմյաններ, Սրվանձտյաններ, և ավելի նոր ժամանակներս՝ Զիթունիներ, որոնք ժողովուրդի ծոցին դուրս քաշեցին գրական մարգարիտներ: Այդ ապացույց էր, թե հայ ժողովուրդը արժանի չէ մեռնելու:

Կոմիտաս հետո ուղղակի ներքողը կրներ գավառին և անոր հոգեկան դանձին:

«Ցարդ գավառը մեր աչքին առջև լծորդված է խավարի հետ: Մենք մեծ մասամբ գավառը կճանշանք իր տգիտությունով և հետամնացությամբ: Բայց գավառը իմ աչքիս առջև կպատկերանա իբրև սրբավայրը հայ գեղարվեստի նշխարներու: Հոն կտեսնեմ հայ երգը՝ հայ գեղջուկին շրթներուն վրա, հայ գութանը, հայ գեղջուկը՝ իր արորին ու մաճկալին հետ, ու քարերն անգամ նվիրականություն մը կհիշեցնեն ինձի: Այդ քարի բեկորներն են մեր հայրենիքը, աչնիվ հանդիսականներ. հոն են շեշտերը մեր գեղարվեստին, և ոչ թե մայրաքաղաքներուն մեջ, ուրկե մենք այդ գավառը կդիտենք իբրև խավարի վայր»:

Ճիշտ այն օրերուն, երբ Կոմիտաս իր ապրիլ 20-ի (մայիս 3) համերգը կպատրաստեր, որ վերջինը պիտի ըլլար, ավա՞ղ, իր համերգներուն, Պոլսո մեջ խումբ մը մտավորականներ նախաձեռնությունն ստանձնեցին Հայաստանի ուսումնասիրության համար կազմակերպություն մը ստեղծելու: Կոմիտաս մեկն էր նախաձեռնողներեն, և անոնց առաջին հանդիպումները իր տանը մեջ իսկ եղան:

Առաջին ժողովը տեղի ունեցավ մայիս 24/31-ին, որուն հրավիրված էին 18 անձեր՝ մտավորականներ հայ աշխարհի զանազան գավառներեն և տարբեր մասնագիտություններու պատկանող: Հայաստանը ուսումնասիրելու առաջարկը ընդունվեցավ միաձայն, կարգացվեցավ պատրաստված նախագիծը և ընդունվեցավ հանձնախումբ մը, բաղկացած պրոֆ. Աստ. Խաչատրյանի, Հովհ. Հակոբյանի և է. Ակնունիի, հաջորդ ժողովին ներկայացնելու համար՝ արդեն մշակված կանոնագիրը:

Երկրորդ ժողովը տեղի ունեցավ մայիս 31-ին (հունիս 13), ուր և կարգացվեցավ ու

մանրամասն ըննութենն ետք՝ ընդունվեցավ հիմնական կանոնագիրը:

Ընկերությունը իբր նպատակ կորդեզրեր իրեն մասնագիտորեն ուսումնասիրել Հայաստանը՝ գլխավորապես աշխարհագրական-պատմական, տնտեսական-վիճակագրական, ազգագրական և հնագիտական-գեղարվեստական տեսակետով, հրատարակել ուսումնասիրությունները հայ և, եթե հարկ ըլլա՝ օտար լեզուներով ալ, Հայաստանը ղրկել ուսումնասիրող խումբեր կամ անհատներ, կորուստե ազատել հնությունները և այդ նպատակով հաստատել թանգարան և կամ օգտվել եղածներեն, հարաբերություն հաստատել Եթովպիայի և Կովկասի ընկերություններուն հետ, որոնց նպատակն է ուսումնասիրել Արևելքը՝ մասնավորապես Հայաստանը:

Նույն ժողովին մեջ էր որ որոշվեցավ կուլյն պրոպագանդ սխիլ այն գործին համար և նախնական խորհրդակցություն մը հրավիրել բոլոր անոնք, որ կփափաքեին Հայաստան մեկնիլ: Այդ նպատակով ալ ընտրվեցավ առժամյա գործադիր մարմին մը, որուն կանգամակցեին պրոֆ. Աստ. Խաչատրյան, դոկտ. Պաղի Խան, Հովհ. Հակոբյան, Գար. Փաստրմաճյան և է. Ակնունի:

Այնպես կհուսացվեր, որ աշնան լուրջ թափ պիտի ստանար նորակազմ ընկերությունը և իր շուրջը պիտի համախմբեր հայ մտքի բոլոր ներկայացուցիչները և հայ բնագավառի բոլոր բարեկամները:

Կոմիտասն ու Վարուժանը առաջիններեն եղան, որ գավառ մեկնել ուղեցին: Կուլյն տեղվույն վրա երթալ փնտրել հայ ժողովուրդի հոգեկան դանձիքը, իրենց ականջը տալ հայ ժողովրդի սրտի զարկին: Ինչ գոհարներ պիտի բերեր Կոմիտաս Վանեն ու Մուշեն, ու Վարուժան ի՞նչ ներշնչումներ Սասունցի Մավիթին համար, զոր կուլեր անմահացնել մեծ դուրացներգություն մը, իսկ Կոմիտաս օպերայի պիտի վերածեր դայն:

Սասունցի Դավիթը օպերայի մը նյութ դարձնելու մտածումը Կոմիտաս վաղուց է ուներ:

Մանուկ Աբեղյան կպատմե Կոմիտասի մասին իր հուշերուն մեջ, թե «նրա երազներից մեկն էլ այն էր, որ միշտ պատրաստվում էր մի օպերա շարադրելու հայկական և ընդհանրապես արևելյան եղանակներու ոգով. դրա համար ամենից հարմար նյութը համարում էր մեր «Սասնա Մոեր»-ը, և որքան գիտեմ, մի քանի եղանակ շարադրել էր: Այդ միտքը հղացել էր նա ուսանողական ժամանակ, և բեմին ծանոթանալու համար նա իր պրոֆեսորի միջնորդությամբ մի քանի անգամ Բեռլինում նույնիսկ բեմ էր ելել, չեմ

հիշում, թե որ օպերային խմբի մեջ, իբրև խորհատ: Այս մասին նա շատ բերին էր պատմում»²³:

Ոչ Կոմիտաս կրցավ մեկնել, ոչ ալ Վարուժան: Տարբեր հոգեր զիրենք Պոլիս կպահեին այդ պահուն:

Երկու հոգի միայն վճռեցին մեկնել որևէ գնով, — Թերլեմեզն ու Զեոկյուրյան:

Առաջին ծիծեռնակներն ըլլալու բախտը վիճակվեցավ ուրեմն անոնց, որովհետև քաջութունն ունեցան ճամփա ելլելու իսկույն, բայց չկրցան լրման հասցնել իրենց ուխտը: Պատերազմը ծագեցավ ու կեցուց մարդոց ճիգերը մեկին:

Զեոկյուրյան Պոլիս դարձավ՝ հարևանցի պատույտ մը միայն ընելի հետո հայոց երկրին մեջ, սակայն հոգին արդեն լեփ-լեցուն նոր տեսիլքներով:

— Նոր մարդ մը կդառնամ ետ, կըսեր ան մեզի:

Ատեն շունեցավ սակայն պատմելու մարդոց կախարդանքը, զոր միասին կբերեր: Պիտի խառնվիր շուտով ինքն ալ սպանդ զոգողներու դժխեմ կարավանին, սիրտը հուլզերով լեցուն, ճիգերու դեռ ընդունակ: Կես մնացած մը և ան, ինչպես շատ-շատերը, զորս ճիվաղը խեղդեց իրենց երկունքի պահուն:

«Խմորման օրեր էին այդ տարիները, 1913—1914, — կգրե Զիթունի, որ մեկն էր եղբի ընկերակցության ամենն ջերմ ջատագովներն, — Արեւելյան վեց նահանգներուն համար՝ Հոֆ և Վեսթենենկ մարդպան կնշանակվեր: Վեսթենենկը Նույնիսկ Ոստանիկ մկրտված էր ժողովրդի բերնին մեջ, դեռ իր պաշտոնին չանցած: Ամեն հայու սրտին մեջ

նշույել կսկսեր ավելի լայն ու ազատ հայրենիքի մը գեղեցիկ հեռապատկերը:

Կոմիտաս վարդապետի ընկալաւորն մեջ՝ հիմնադիրներու անդրանիկ նիստը տեղի կունենար ու կկազմվեր՝ Հայաստանի Ոստանախորձութեան Ընկերությունը, ընդարձակ ծրագրով մը:

Շուտով առաջին շրջիկ առաքյալը՝ Տիգրան Զեոկյուրյան, կմեկնէր Հայաստան, ուրիկ կվերադառնար ազգային հողին ու ավանդութուններուն նոր մեռնով մկրտված: Ինձի կպատմէր անօրինակ խանդավառութեամբ, թե ինչ աննման զմայլելի հեթաթներ լսեր էր Վանա, Մուշի, Կարինի հայ գյուղացիներուն բով:

«— Հապա՛, — կհարեր ոգևորված, — Լաւուգարի հեֆիաթը պիտի պատմեմ իմ աշակերտներուս, զանոնք պիտի թոցնիմ...»²⁴:

Փանոս Վան մնաց: Ապրիլյան դեպքերը զայն հոն պիտի գտնէին: Մահու և կենաց կոխվը, զոր հայ ժողովուրդը մղեց հոն, հին հայդուկը արթնցուցին արվեստագետին մեջ: Գործոն մասնակցութիւն ըրաւ ինքնապաշտպանութեան այդ կոխներուն, ու հայ ժողովուրդին հետ ինքն ալ թողուց հայ հողը, սրտով ու հոգով խոցված: Կրած հուշումները սուղ էին արժեր իրեն. ձեռքը կդողար: Բայց ան երբեք վրձինը չթողուց ձեռքն և երկու տասնյակ տարիներ դեռ նկարեց ան:

Կովկասէն Պոլիս, Պոլիսէն Ամերիկա ան թափառեցավ երփնապնակը միշտ ձեռքը, իր վերջին ներշնչումները երթալ քաղելու համար հայրենի հողին ու այնտեղ ալ հանդէլու համար, Վանա կարոտը ներսը:

... Զենով Օհանը լուռ մնաց այսպես...:

²⁴ Զիթունի՝ Կոմիտասին հետ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1936, 12-րդ, էջ 85—86:

²³ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 72—